

Derde Regnerus Steensmalezing,
uitgesproken door dr. Justin Kroesen,
in de Radboudkerk te Jorwert,
op vrijdag 18 december 2015.

VROOMHEID IN HOUT EN STEEN. EEN HALVE EEUW ONDERZOEK NAAR HISTORISCHE KERKEN

Geachte familie Steensma, beste vrienden en collega's, dames en heren,

Ik voel me vereerd dat ik vanmiddag de derde Regnerus Steensma-lezing mag uitspreken, en dat nog wel in deze eerbiedwaardige romaanse kerk van Jorwert. Vooral aan de buitenkant is goed af te lezen dat het gebouw grotendeels in tufsteen werd opgetrokken en in zijn huidige vorm uit de twaalfde eeuw dateert; daarmee behoort de kerk tot de oudste bewaarde in heel Friesland. In de tuin van de pastorie hiernaast wandelde bijna een eeuw geleden niemand minder dan de schrijver en dichter J.J. Slauerhoff met de dochter van de dominee Heleen Hille Ris Lambers, voor wie hij sterke gevoelens koesterde. Maar Jorwert is niet alleen vanwege zijn geschiedenis interessant. Het is één van die plekken in ons kerkelijke en erfgoedlandschap waar dingen gebeuren die misschien wel kenmerkend zijn voor onze tijd. In 1994 moest de hervormde gemeente het gebouw wegens de hoge onderhoudskosten overdragen aan de Stichting Alde Fryske Tsjerken, die er sindsdien heel goed op past. Geert Maks bestseller *Hoe God verdween uit Jorwert* uit 1996 gaf dit kleine Friese dorp nationale en zelfs internationale bekendheid. Inmiddels, bijna twintig jaar later, is er weer een hoofdstuk bijgeschreven: God is hier allang opnieuw verschenen, en misschien is hij wel nooit weggeweest, nu in de vorm van Nijkleaster, een hedendaags klooster en pioniersplek van de Protestantse Kerk in Nederland, gesticht door Sietske Visser en Hinne Wagenaar. Nijkleaster werd zo'n succes dat er behoefte ontstond aan meer faciliteiten. In 2014 werd een soort loft in de voorkerk aangebracht waar straks een hapje en een drankje klaar zullen staan: de Ferdjipping oftewel 'De Verdieping'.

Sinds het plotselinge overlijden van Regnerus Steensma in december 2012 hebben we ieder jaar stilgestaan bij zijn betekenis als docent en onderzoeker op het terrein van – zoals hij het zelf uitdrukte – kerkbouw en religieuze kunst. We hebben geprobeerd om zijn voornaamste onderzoeksthema's één voor één te behandelen. In 2013 begonnen we met het onderwerp van zijn

proefschrift, de middeleeuwse kloostergeschiedenis van Friesland met een lezing door Hans Mol in het Karmelklooster in Drachten. Vorig jaar hield Claudine Chavannes in de Remonstrantse kerk in Groningen een voordracht over de iconografie oftewel de beeldtaal van het christendom. Mijn lezing van vanmiddag zal in het teken staan van het onderzoek naar historische kerkgebouwen. Ik zal daarbij vooral ingaan op de binnenkant, de inrichting, omdat zowel Regnerus als ikzelf als zijn opvolger aan de theologische faculteit in Groningen onze aandacht vooral daarop hebben gericht. Vele jaren werkten we samen aan projecten over historische kerkinterieurs in binnen- en buitenland. Vanmiddag wil ik ingaan op enkele ontwikkelingen in Nederland, hoewel die uiteraard niet geheel los gezien kunnen worden van het internationale onderzoek. Ik zal vooral de oude kerken bespreken in het protestantse deel van Nederland, d.w.z. de van oudsher ‘hervormde’ kerken.

Vandaag de dag mogen kerken, en dan met name oude kerken, zich gelukkig verheugen in een warme belangstelling onder een breed publiek. De Stichtingen Oude Groninger Kerken en Alde Fryske Tsjerken bloeien als nooit tevoren, Utrecht presenteert zich met succes als de kerkenstad van Nederland, wat vorig jaar bij de Tourstart prachtige plaatjes opleverde, en in de campagnes van Marketing Groningen speelt het bijzondere kerkenlandschap van die provincie een hoofdrol. Kerken en vooral hun torens spelen als ‘identity markers’ voor steden en dorpen zelfs een rol in de merchandise, wat onmiddellijk blijkt bij een bezoek aan de VVV. De laatste jaren heeft het thema ‘religieus erfgoed’ volop mediabelangstelling gekregen, aanhakend bij de sterke opkomst van dat containerbegrip in onze hedendaagse samenleving. Verschillende auteurs, onder wie Willem Frijhoff, hebben gewezen op de voortschrijdende ‘vererfgoedisering’ van onze cultuur, waarbij ook herhaaldelijk gewaarschuwd is voor het gevaar voor verlies aan inhoud. Als alles tot ‘erfgoed’ wordt verklaard blijft er immers weinig onderscheidends meer over. De aandacht voor kerken als monumenten kreeg een belangrijke stimulans in 2008 tijdens het jaar van het religieus erfgoed. Al met al is de aandacht in de laatste jaren succesvol verschoven van *problemen* door secularisatie en afnemende kerkelijke betrokkenheid naar *kansen*, onder meer door toerisme en kunstzinnige herbestemmingen.

In Maastricht werd de boekhandel in de middeleeuwse dominicanenkerk door de Britse krant *The Guardian* uitgeroepen tot de mooiste ter wereld, en inmiddels heeft dit voorbeeld in Zwolle enkele jaren geleden navolging gevonden in “Waanders in de Broeren”. Veel binnenstadskerken overal in Nederland fungeren als podia voor cultuur, muziek en kunst en voor grote manifestaties. Door al deze ontwikkelingen zijn kerken steeds meer uit de sfeer van religie en in het domein van de cultuur terecht gekomen, niet alleen van het cultureel erfgoed goed maar ook van de kunst- en cultuursector. In mijn lezing van vandaag wil ik achterom kijken naar de ontwikkelingen in de afgelopen halve eeuw, ruwweg de periode waarin Regnerus Steensma op dit terrein actief was, en beginnen met een schets van de situatie toen hij zijn werkzaamheden begon. Waar lagen de belangrijkste accenten in het onderzoek, op welke ontwikkelingen reageerden deze en hoe vertaalde zich dit in publicaties voor vakgenoten en voor een breder publiek? Ik wil afsluiten met

een plaatsbepaling anno nu en kort vooruitblikken naar de toekomst. Ik zal mijn verhaal illustreren met vele foto's, de meeste afkomstig uit het archief van Regnerus Steensma.

De aandacht voor historische kerkgebouwen kwam in Nederland pas relatief laat op gang, in het laatste kwart van de 19^e eeuw. Mogelijk was dit mede een gevolg van de protestantse *leitkultur*, waarin de gehechtheid aan de kerk als gebouw van oudsher om principiële redenen slechts een kleine rol speelde. Voor veel protestanten was de oude kerk immers niet veel meer dan een hoop stenen die pas betekenis kreeg wanneer de gemeente er de eredienst vierde. Met name in de 19^e eeuw werden veel middeleeuwse kerken, met name ook hier in Friesland, afgebroken en herbouwd. In Foudgum gebeurde dat met behoud van de middeleeuwse toren. De vernieuwingsgolf had ook een onbedoeld neveneffect, namelijk het groeiende besef dat er veel waardevols verloren ging en dat eeuwenoude kerken de moeite van het behoud waard zijn. De grootste vertolkers van dit gevoel waren afkomstig uit katholieke kringen. Veel invloed had het pamflet *Holland op zijn smalst* uit 1873 van de katholieke Maastrichtenaar Jhr. Victor de Stuers, die de achteloze omgang van Nederlanders met hun culturele erfgoed fel op de hak nam.

In de eerste decennia van de 20^e eeuw werd de restauratiepraktijk van het Rijksbureau voor de Monumentenzorg gekenmerkt door de in wezen romantische opvatting dat historisch bouw materiaal zichtbaar moest zijn voor de kerkganger en -bezoeker. Overal in het land werden middeleeuwse kerken ontdaan van hun bepleistering omdat men meende dat in zogenaamd schoon metselwerk de 'eerlijke' en 'authentieke' bouws substantie aan het licht kwam. Ook in het noorden werden verschillende kerken op deze manier behandeld, en de kille gevolgen hiervan zijn nog altijd goed zichtbaar in bijvoorbeeld Ulrum in Groningen en Oldeberkoop in Friesland. Bijeffect van al deze nadruk op de architectuur was dat het kerkmeubilair tot in de jaren zestig door restauratiearchitecten in het algemeen als ondergeschikt aan het gebouw werd beschouwd. Lambriseringen verdwenen en herenbanken werden opgeruimd of in het beste geval verplaatst. Het kerkmeubilair was hierdoor in feite onbeschermd en menig interieurenssemble werd in deze periode rücksichtslos verwijderd en uit elkaar getrokken.

Een pijnlijk voorbeeld hiervan is de kerk van Holwierde, die na schade opgelopen aan het eind van de Tweede Wereldoorlog werd gerestaureerd onder leiding van architect A.R. Wittop Koning. Deze besloot het statige grotendeels zestiende- en zeventiende-eeuwse interieur grotendeels te verwijderen om de architectuur beter te laten uitkomen. De twee rijen banken werden samengevoegd tot een massief vrijstaand blok en het orgel werd van het doksaal verwijderd en verhuisd naar een nieuwe tribune boven de westingang. Twee zestiende-eeuwse herenbanken werden verzaagd en samengesmeed en voor de rest in de kachel gesmeten. De preekstoel werd voor het doksaal geplaatst, waarbij het doophek sneuvelde. We mogen van geluk spreken dat het doksaal, het enige houten exemplaar in gotische stijl dat in een Nederlandse kerk bewaard is gebleven, op de koorgrens is blijven staan. Terugkijkend kunnen we deze ingrepen niet anders typeren dan als cultuurhistorisch vandalisme. Het is bovendien wrang dat deze indruisten tegen

de wil van de plaatselijke kerkvoogdij, die een groot deel van de kosten droeg, maar niets in te brengen had.

Het is nogal gemakkelijk om vanuit het heden Monumentenzorg te bekritisieren. Er moet namelijk ook gewezen worden op de publicatiereeksen die onder hun auspiciën verschenen. In de jaren twintig was een begin gemaakt met de ambitieuze reeks *De monumenten van geschiedenis en kunst*, waarin alle monumenten in delen van het land systematisch werden beschreven. De meer algemene ontwikkeling van de kerkelijke bouwkunst in Nederland kwam aan bod in de serie *De schoonheid van ons land* waarin M.D. Ozinga de delen over *De romaanse kerkelijke bouwkunst* en *De gotische kerkelijke bouwkunst* verzorgde. Beide boeken werden geïllustreerd met schitterende zwart/witfoto's van de hand van Hans Sibbelee. Ze bereikten een groot publiek en nog steeds kom ik de grote zwarte banden overal tegen in tweedehands-boekwinkels. In dezelfde serie was ook een deel gewijd aan het kerkmeubilair, onder de titel *Koorbanken, koorhekken en kansels*, geschreven door J.S. Witsen Elias.

Alsof de bedreiging die uitging van Monumentenzorg nog niet paradoxaal genoeg was, kwam een ander gevaar voor historische kerkinterieurs uit de eigen kerkelijke gelederen. Met name in de jaren '50 en '60 vierden de ideeën van de Liturgische Beweging daar hoogtij. Aanhangers streefden naar een herontdekking van het sacrament in de protestantse liturgie. Volgens hen was de nadruk in de loop der eeuwen veel te eenzijdig op de woorddienst komen te liggen. Men wenste de oorspronkelijke oriëntatie op het altaar in middeleeuwse kerkgebouwen te herstellen, maar in de praktijk betekende dit vaak het projecteren van een verondersteld oerbeeld dat in feite nooit had bestaan. De avondmaalstafel kreeg een prominente plaats in het koor, de preekstoel werd verschoven naar de koorgrens en het schip werd in veel gevallen gevuld met een massief, strak op het oosten gericht bankenblok of met een zee van losse stoelen. Het negatieve effect van deze ingrepen wordt meteen duidelijk bij een bezoek aan de kerk van Minnertsga, hier in Friesland. Daar veranderde een statig Fries centraalgericht interieur met dominerend eikenhout aan het begin van de jaren '50 in een kille, statische lange leegte met een massief bankenplan.

In Moordrecht verscheen tussen 1959 en 1962 een zee van knopstoelen in het schip. Dit meubel, dat niet in een kerk thuishoort maar in een Hollandse boerenkeuken, maakte in deze jaren een geweldige opmars. Vorig jaar meldde deze PKN-gemeente zich bij het instituut in Groningen voor advies bij het herstel van een deel van de oorspronkelijk inrichting die centraal rondom de kansel was aangelegd. De herinrichting van de kerk in het Groningse Grijpskerk in de jaren zestig was ronduit verwoestend. Het resultaat is hier een desolate zaal met een aandachtswand van gelakte schrootjes.

Bij al deze herinrichtingen werd het doophek een soort bedreigde diersoort. Het hek was een vast onderdeel geweest van het protestantse kerkinterieur sinds het midden van de 17^e eeuw, maar het had geen duidelijk aanwijsbare functie. Veel doophekken sneuvelden daarom bij de verplaatsing

van de preekstoel. Maar ook waar deze wel bleef staan werd het hek vaak verwijderd met het oog op vergroting van de liturgische speelruimte, bijvoorbeeld voor een groep kinderen rond de doopvont. Een gevolg hiervan was dat de preekstoel voortaan als een soort vogelnestje wat verweesd aan de muur hing, zoals onder meer door de situatie hier in Jorwert geïllustreerd wordt. Waar het doophek niet in de kachel verdween mogen we nog van geluk spreken. Dat bleek bijvoorbeeld in Workum, waar het doophek bij de restauratie eind jaren '40 gelukkig was bewaard. In 1995 werd besloten dit te herplaatsen, zodat het nu weer dient als een harmonische stoffering van de preekstoel.

In deze context van hard gerestaureerde kerken, een door ideologie en door liturgische idealen beïnvloede monumentenzorg en een sterk ondergewaardeerde kerkinrichting begon de jonge theoloog Regnerus Steensma zich te verdiepen in de oude Nederlandse kerken, vooral in de noordelijke provincies. In 1964 schreef Regnerus, nog student, een artikel over 'Middeleeuwse doopvonten in Noord-Nederland' voor het *Jaarboek voor de Eredienst*. Het werd zijn eerste wetenschappelijke publicatie. Voor de Regionale Omroep Noord en Oost oftewel RONO hield Regnerus tussen 1964 en 1966 een veertigtal lezingen over 'Kerkelijke schatten in Noord en Oost-Nederland'. Deze causerieën legden een belangrijke basis voor zijn eerste boek, dat een ongekend verkoopsucces zou worden: *Vroomheid in hout en steen*. Het werd vier maal herdrukt, in een oplage van in totaal 25.000 exemplaren. Het boek bevat een inleiding over de geschiedenis van de kerkbouw, het kerkinterieur en de beeldende kunst in en aan de kerken, gevolgd door ca. 160 fotopagina's met voorbeelden uit de drie noordelijke provincies. Deze foto's van de hand van Alex Luttmmer, medewerker van de universitaire fotodienst, legden de basis van wat zou uitgroeien tot de grootste kerken-beeldbank van heel Nederland. De collectie is inmiddels gedigitaliseerd en via de website Kerken-in-Beeld toegankelijk gemaakt. Onlangs is deze site door de mensen van de universiteitsbibliotheek geheel vernieuwd. Hier ziet u de vernieuwde startpagina, neemt u er vooral eens een kijkje. Samen met zijn vele publicaties is de fotocollectie zonder meer te beschouwen als één van Regnerus' belangrijkste wetenschappelijke erfstukken. De toen 29-jarige Regnerus gaf al in de eerste zinnen van het voorwoord aan waar het hem eigenlijk om te doen was, en hierin komt duidelijk de theoloog in hem naar voren. Ik citeer: "Het is de bedoeling van dit boek die facetten van onze middeleeuwse kerken te belichten, welke in meerdere of mindere mate iets van de middeleeuwse geloofswereld weerspiegelen. Uiteraard is het daarbij noodzakelijk ook aan de architectuur aandacht te schenken, maar de nadruk valt op andere facetten, zoals de kerkinrichting en de voorstellingen in beeldende kunst en schilderkunst. Het gaat er om iets van de beleving van deze kerken en hun achtergrond onder woorden te brengen, en zo mogelijk op de bezoeker over te dragen". Het boek werd een klassieker en heeft bij een groot publiek de ogen geopend voor de bijzondere waarde van het religieuze erfgoed in Groningen, Friesland en Drenthe.

Slechts een enkeling was Steensma in deze missie voorgegaan. In het oorlogsjaar 1943 had ds. J.J. Kalma een boekje over de oude Friese kerken geschreven, getiteld *By ús âlde tsjerken lâns*.

Kalma besloot zijn boekje met een dringende oproep in gevoelige bewoordingen. Ik citeer in mijn Nederlandse vertaling van het natuurlijk veel mooiere Fries: “In onze oude kerken hebben we een erfenis van onze voorouders gekregen. In de loop van de tijd is er veel verloren gegaan, maar deze stenen getuigen moeten bewaard blijven. Wij moeten bij het zien van deze oude gebouwen de belofte vernieuwen: “Aldfaers erf wy weitsje oer dy!” En daarop aan te dringen, dat was wel het hoofddoel van dit boekje (...). Laat ons het mooie dat we nog hebben, met zorg behoeden”.

Rond 1970 was er veel in beweging op het terrein van de kerkelijke monumenten. Om de kerkgebouwen van noodlijdende gemeenten voor verval te behoeden werden in 1969 en 1970 in respectievelijk Groningen en Friesland stichtingen opgericht die de kerken in eigendom overnamen. Regnerus was als grondlegger betrokken bij beide initiatieven, die later ook elders in het land navolging zouden vinden. Vanaf het begin spande hij zich ervoor in dat er bij kerkrestauraties onderzoek werd verricht en dat de resultaten hiervan gepubliceerd werden. De tijdschriften van beide stichtingen bestaan nog steeds en hebben zich ontwikkeld tot gezaghebbende podia voor het publiceren van nieuw onderzoek naar oude kerken. In het jaar 1975, dat werd uitgeroepen tot het Nationale Monumentenjaar, schreef Regnerus Steensma een monumentale boekpublicatie getiteld *Verbeeld vertrouwen*. Mede door de enorme oplage van 40.000 exemplaren zou dit boek zich ontwikkelen tot een standaardwerk over historische kerkinterieurs in Nederland. Zelf rekende hij het tot zijn mooiste en beste publicaties. Zoals de ondertitel *De mens tussen kruishout en doodskop* aangeeft, ging het Steensma net als bij *Vroomheid in hout en steen* niet primair om het gebouw als een architectonisch monument of om het meubilair als een verzameling kunstobjecten, maar veeleer om de mensen die de kerken gebruikten, hun geloof en ideeënwereld. En die komt vooral tot uitdrukking in de manier waarop de kerk is ingericht, in de plaats, de vorm en de beeldtaal van het meubilair. Daarmee was *Verbeeld vertrouwen* de eerste systematische studie van het Nederlandse kerkinterieur.

Voorzichtig kwam in deze jaren ook binnen Monumentenzorg een meer inclusieve benadering in de restauratiepraktijk bij kerkelijke monumenten in zwang, waarbij ook het meubilair mocht meespreken. Veel meer dan voorheen werd er nu uitgegaan van gebouw en inrichting als een organisch gegroeid, samenhangend *ensemble*. In het Groningse Visvliet werd de kerk gerestaureerd in de jaren 1979-1980. Overeenkomstig de nieuwe uitgangspunten werden aan het interieur slechts minimale wijzigingen aangebracht. Om tegemoet te komen aan de wens tot meer ruimte rond de avondmaalstafel en de doopvont werden enkele zitbanken uit het schip verwijderd en werden twee kleine herenbanken uit het koor naar het schip verschoven. Daarbij trad nauwelijks verlies aan monumentaliteit op, integendeel – de ene herenbank die in het koor bleef staan, komt optisch nu zelfs nog beter tot zijn recht. De kerk van Visvliet was hiermee een vroeg voorbeeld van de tendens tot handhaving van de bestaande situatie als leidend principe bij kerkrestauraties. Deze uitgangspunten worden in het Noorden nog altijd krachtig uitgedragen en in praktijk gebracht door de Stichtingen Oude Groninger Kerken en Alde Fryske Tsjerken.

Nog een stap verder in deze ontwikkeling was de restauratie van de kerk in het Groningse Oosterwiltwerd zo'n tien jaar geleden. Hierbij werd zelfs de schrootjeswand boven het koorhek geconserveerd als een typerend voorbeeld uit het begin van de 20^e eeuw. Uit die tijd herinner ik me enkele kritische stemmen die zich afvroegen of er niet toch iets duidelijker keuzes gemaakt worden tussen wat wel en wat niet te behouden.

Vanaf de jaren '80 werd ook de praktijk van kerkrestauraties zelf onderwerp van onderzoek. In 1983 maakte Regnerus Steensma de balans op van veertig jaar restauratie en herinrichting van oude hervormde kerken in het boek *Opdat de Ruimte meevieren*. Volgens de flaptekst was dit boek mede bedoeld om "bij kunsthistorici en architecten de kennis omtrent het liturgisch meubilair te verdiepen en bij de kerkelijke gemeenten het besef van de waarde van het historisch meubilair te vergroten". In het boek worden vijftig voorbeelden gedetailleerd onder de loep genomen, waarbij kritische uitlatingen over negatieve gevolgen van de ingrepen voor de sfeer en de liturgische bruikbaarheid van de ruimte niet gemedan werden. In 2002 zou Regnerus opnieuw aandacht besteden aan kerkrestauraties, ditmaal in Groningen, in de vorm van een bundel aangeboden aan Harry de Olde, voorzitter van de Stichting Oude Groninger Kerken. Na het verschijnen van *Opdat de ruimten meevieren* verlegde Regnerus Steensma de focus van zijn onderzoek steeds meer naar de moderne religieuze kunst. Tussen 1985 en 1997 zou hij tientallen tentoonstellingen en andere manifestaties en publicaties op dit terrein verzorgen. Vorig jaar in mijn inleiding voorafgaand aan de lezing van Claudine Chavannes heb ik van dit thema in Steensma's onderzoek een overzicht gegeven.

Een ware mijlpaal in het onderzoek naar protestantse kerkinterieurs in Nederland was het boek *Een huis voor het Woord* van C.A. van Swigchem, dat verscheen in 1984. Hierin werd het onderwerp voor het eerst in de volle breedte en in al zijn facetten historisch behandeld. Het boek werd uitgegeven door de Rijksdienst voor de Monumentenzorg. In hun inleiding stellen de staminstellers dat men een boek heeft beoogd "waar men voor zijn plezier in bladert en leest". Aan de hand van teksten en fotomateriaal worden voorbeelden uit heel Nederland besproken, telkens vanuit het driedelige perspectief van geschiedenis, gebruik en kunst. Hoewel het boek rijk geïllustreerd is met honderden foto's en plattegronden, weet het de sfeer van het onderwerp toch niet goed over te brengen. Het betreft vooral een beschrijvend naslagwerk voor wetenschappers en geïnteresseerden. Ook wordt weinig aandacht besteed aan het kerkmeubilair als ensemble, het gegeven dat ieder element zijn vaste plaats in het grote geheel heeft en het kerkmeubilair juist als compositie de cultuur waarin het ontstond weerspiegelt. Toch staat het boek na meer dan dertig jaar nog altijd overeind als een standaardwerk. Niet alleen biedt het een overzicht van vormen en functies van het protestantse kerkinterieur, het boek heeft ook bijgedragen aan het besef van de waarde van protestantse kerkinterieurs, die in het verleden nogal eens werden afgedaan als kaal en oninspirerend, ook – of misschien zelfs wel vooral – door protestanten zelf.

Sinds het verschijnen van *Een huis voor het Woord* is het protestantse kerkinterieur in de belangstelling blijven staan. In de vele monografische studies die sinds de late jaren '80 zijn verschenen krijgt de inrichting vaak veel aandacht. Opvallend is hierin de positie van het orgel. Aan de ene kant is het orgel een voor Nederland bij uitstek kenmerkend element in de protestantse kerkinrichting, maar aan de andere kant is de wereld van het orgelonderzoek toch van oudsher en nog altijd sterk gescheiden van de studie van kerkbouw en kerkinrichting. Twee nu lopende parallelle boekseries besteden aandacht aan historische orgels in Nederlandse kerken, te weten de reeks over *Het historische orgel in Nederland* en de reeks *Nederlandse orgelmonografieën*, onder redactie van mijn Groningse collega Jan Luth. Voor Regnerus is het orgel altijd een andere planeet geweest, waar hij orgels in zijn studies besprak gold dat altijd uitsluitend de buitenkant.

Met Steensma's laatste, postuum verschenen boekpublicatie is er een nieuwe standaard gezet in de studie van protestantse kerkinterieurs, nu op een manier waarbij de beleving van de ruimte wél een hoofdrol speelt. Dat laatste is vooral te danken aan de kunst van de kerkfotografie die Regnerus zichzelf na zijn pensioen had aangeleerd, en het kundige opmaakwerk van uitgeverij Bornmeer. Het onderwerp van dit boek is het interieur van Nederlandse kerkgebouwen vanaf de late Middeleeuwen tot aan de negentiende eeuw. De focus ligt zowel op de afzonderlijke onderdelen van de kerkinrichting en hun beeldtaal als op hun waarde als ensemble. De meeste aandacht gaat uit naar de vroegmoderne tijd, vanaf de zestiende tot en met de achttiende eeuw. Deze periode was bij uitstek de bloeitijd van het protestantse kerkinterieur. Vanuit het vroege protestantisme wordt veelvuldig teruggekeken naar de katholieke tijd vóór de Reformatie, en ook is er aandacht voor enkele ontwikkelingen na de Franse Tijd. Geheel in overeenstemming met zijn eerdere boeken is het kerkinterieur in deze studie primair benaderd als een functionele ruimte, die is ingericht om te worden gebruikt.

Door studie van de vorm, plaats en beeldtaal van kerkelijke inrichtingsstukken probeert Regnerus Steensma de mensen achter de objecten op het spoor. Zo verplaatsen we ons in de predikant van het Friese Mantgum die bij het bestijgen van de preekstoel iedere keer door de voorstellingen van Christus rondom de kuip werd herinnerd aan zijn rol als leraar. In de Pieterskerk van Leiden treffen we het gilde van de schoenmakers die bij de Reformatie hun altaar kwijtraakten en vervolgens een tekstbord ophingen over het belang van hun ambacht.

In Breukelen liet de kasteelheer van Huis Gunterstein voor zijn familie een grafkapel aan de kerk vastbouwen. En in het Zuid-Hollandse Bleiswijk wordt de kerkganger door het tekstbord op het koorhek indringend opgeroepen om stil te staan bij 'de donder van de wet'. Het boek laat de onvermoede rijkdom van protestantse kerkinterieurs zien, en doet daarmee impliciet een oproep om heel zuinig te zijn op wat we nog hebben. Deze boodschap is in de pers rond het verschijnen van het boek goed overgekomen. Het *Friesch Dagblad* kopte over de volle breedte: *Protestantse kerken sober? Steensma's boek bewijst het tegendeel.*

Met betrekking tot de laatste twintig jaar meen ik een drietal trends in het onderzoek naar historische kerken en hun interieurs in Nederland te kunnen waarnemen die ik hier kort zal bespreken. De eerste tendens betreft de opkomst van het regioperspectief. Provincies en regio's zijn in een globaliserende wereld steeds harder op zoek naar hun identiteit, en naast de Gelderse rookworst en de Hollandse weidemelk verschijnen er ook steeds meer boeken over kerken in Nederlandse regio's in de winkels. Voor een deel is dat ook het gevolg van de stichtingen oude ... kerken, die nu eenmaal per provincie georganiseerd zijn. Daarbij valt op dat de boeken steeds mooier worden uitgevoerd. In 2000 verscheen een eenvoudig uitgegeven bundel over kerken in Gelderland, onder redactie van A.G. Schulte. In 2008, ter gelegenheid van het 40-jarig jubileum van de Stichting Oude Groninger Kerken, stelde ik samen met Regnerus Steensma een bundel samen over het rijke kerkelijke erfgoed van de provincie Groningen, getiteld *De Groninger cultuurschat*. In 2011 waren de Drentse kerken aan de beurt in een meer verhalend boek van Ebelina Bruins, en in 2012 verscheen *De 100 mooiste kerken van Noord-Brabant* van Wies van Leeuwen, rijk geïllustreerd met spectaculaire foto's. Sommige regio's overschrijden de landsgrenzen. Een ware bestseller werd Peter Karstkarels vuistdikke boek *Alle middeleeuwse kerken tussen Harlingen en Wilhelmshaven*. In de genoemde publicaties gaan de interesse in de eigen streekgeschiedenis, het streven naar volledigheid en de schijnbaar onstuitbare canonvorming die inmiddels kenmerkend is geworden voor de hele geschiedenis- en cultuursector hand in hand.

Een tweede trend die ik wil signaleren is de herontdekking van het middeleeuwse, katholieke verleden van de oude hervormde kerken. Nederland telt ongeveer 800 middeleeuwse kerken en de meeste daarvan zijn nu protestants. Anders dan vaak is beweerd werden deze bij de Beeldenstorm niet *geheel* ontdaan van alle oude inrichting. De schitterende Sint-Bavokerk in Haarlem bezit bijvoorbeeld nog altijd een rijke middeleeuwse inventaris, bestaande uit een koorhek, koorbanken en een lezenaar, en ook bleven op verschillende plaatsen in het gebouw middeleeuwse muurschilderingen bewaard. In 1997 publiceerde de in Nederland wonende Amerikaan Jeremy Dupertuis Bangs een Engelstalig boek met een eerste overzicht van de inrichting van Nederlandse kerken voor de Reformatie. Opnieuw is met name in de noordelijke provincies veel onderzoek verricht, en hierbij is Regnerus Steensma weer duidelijk een spilfiguur geweest. Vooral na 2000 schreef hij vele artikelen over uiteenlopende middeleeuwse onderwerpen, van sacramentsnissen tot doxalen, piscina's en doopvonten. Deze studies waren deels geïnspireerd op het Europese dorpskerkenproject waaraan ik tussen 1998 en 2004 samen met Regnerus werkte en waaraan hij het grootste deel van zijn onderzoekstijd besteedde. Door de studie van kerken in het buitenland keek Steensma met een nieuwe blik naar middeleeuwse kerken in Nederland. Zes keer publiceerde hij een provinciale studie over "de sporen van de katholieke eredienst in nu hervormde middeleeuwse kerken", namelijk in Friesland, Groningen, Drenthe, Overijssel, Noord-Holland en Zeeland. Mede door zijn enthousiasme voor het fotograferen zou deze benadering na zijn pensioen in 2002 zich tot een zeer vruchtbare

onderzoekslijn ontwikkelen. In 2012 publiceerde Regnerus een doorwrochte studie over de gotische koorbanken in de Martinikerk van Bolsward uit, het belangrijkste stuk middeleeuws beeldhouwwerk in Noord-Nederland. Daarin analyseert hij de banken in het bredere kunsthistorische landschap tussen Vlaanderen en Noord-Duitsland.

Een derde en laatste trend die ik wil noemen is de geleidelijke ontdekking van het niet-religieuze aspect aan de kerken en hun interieurs. Lange tijd zijn kerken uitsluitend gezien als godshuizen, maar dat is maar een deel van de werkelijkheid. Deze opvatting heeft zijn wortels vooral in de 19^e eeuw, toen het religieuze en het seculiere sterk van elkaar onderscheiden werden. In de loop der eeuwen hebben kerkgebouwen niet alleen gediend voor de godsdienstoefening maar vervulden ze tegelijk vele profane functies in onder meer onderwijs, rechtspraak, vergaderingen, jaarmarkten, theater en concerten. Zo waren kerken in dorpen en steden de spil waaromheen het sociale leven draaide. In 1988 hield de al genoemde C.A. van Swigchem zijn afscheidsrede met als titel *Een goed regiment. Het burgerlijke element in het vroege Gereformeerde kerkinterieur*. Hierin schetste Van Swigchem hoe het wereldlijke en het kerkelijke in de kerkruimte samenkwamen, elkaar deels overlaptten en soms ook beconcurrerden. In de Grote kerk van Maassluis lieten de vissers een gildebord ophangen waarop God uitgebreid geloof d en geprezen wordt, maar die toch vooral bedoeld is als een reclamebord voor hun bedrijfstak. Waar het burgerlijke aspect in de steden van het Westen des lands dominant is, is het in Noord- en Oost-Nederland vooral de adel die in het kerkinterieur zijn sporen heeft nagelaten. Zo veranderden veel kerken in de 17^e en 18^e eeuw in ware eretempels voor de adel, waar de sfeer bepaald wordt door grafmonumenten, rouwborden, herenbanken en heraldiek. Vooral in Noord-Nederland is naar deze laatste onderwerpen in de afgelopen jaren tamelijk veel onderzoek verricht. Zo zijn in Groningen en Friesland verschillende publicaties verschenen over herenbanken, rouwborden en grafmonumenten en is de verhouding tussen kerk en borg of state voor verschillende plaatsen uitgezocht. Ik noem als voorbeeld graag de detailstudie van Albert Reinstra over het praalgraf van Menno baron van Coehoorn in de kerk in het Friese Wijckel.

Over de stijl en iconografie van het kolossale grafmonument in het Groningse Midwolde en zijn maker Rombout Verhulst schreef Frits Scholten verschillende studies. Onderzoek naar deze aspecten in het kerkinterieur hebben laten zien dat standsverschillen in vrijwel geen enkele kerkelijke traditie in Europa gedurende de 17^e en 18^e eeuw zo sterk benadrukt werden als binnen het Nederlandse calvinisme. Interessant genoeg staat dit inzicht haaks op het traditionele beeld, dat vooral ook een zelfbeeld is, van een sobere en wezenlijk egalitaire kerk.

Het jaar 2016 belooft een nieuwe mijlpaal in de studie van Nederlandse kerkinterieurs te worden met de publicatie van een prachtboek over *100 bijzondere kerkinterieurs*. Het plan om een boek te maken over de 100 mooiste kerkinterieurs van Nederland, geïnspireerd op de Engelse bestseller van Simon Jenkins *England's 1000 best churches*, ontstond bij Regnerus en mij al in 2009. U ziet, ook bij ons was het canonvirus inmiddels toegeslagen. Van realisatie van dat plan is

het weliswaar nooit gekomen, maar nu is op initiatief van de afdeling Erfgoed in Kerken en Kloosters van het Museum Catharijneconvent in Utrecht toch een boek in de maak over de beste 100. Voor de selectie hiervan werd er een werkgroep gevormd uit medewerkers van het museum, onderzoekers van verschillende universiteiten, kenners uit de monumentenwereld en mensen uit het kerkelijke veld. De selectie moet niet exclusief worden opgevat maar moet vooral een staalkaart vormen van de rijkdom, de breedte en de verscheidenheid van historische kerkinterieurs in Nederland. De beschrijvingen door bijna vijftig auteurs worden geïllustreerd met spectaculaire opnames van fotograaf Arjan Bronkhorst. Hier ziet u twee verrassende foto's gemaakt in het Groningse Krewerd en het Friese Kimswert. Het boek zal in juni worden gepresenteerd. Voor het project heeft het museum een intrigerend promofilmje gemaakt waarin argeloze voorbijgangers een foto van het interieur van de kerk waar ze voor staan te zien krijgen. Op de vraag waar men denkt dat dit zou kunnen zijn antwoorden de meesten zonder aarzelen: 'Italië' of 'Frankrijk'. Groot is dan ook de verrassing als men door de open deur naar binnenstapt in deze onvermoede binnenwereld. Met dit project zal het kerkinterieur in één klap zijn traditionele achterstand inlopen en staat het interieur ook bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed definitief hoog op de agenda. Dat is allemaal winst.

Het boek *100 bijzondere kerkinterieurs* bevat de impliciete boodschap om zuinig om te springen met het unieke wat we nog hebben, en hierin volgt het de lijn van mensen als J.J. Kalma en Regnerus Steensma. Feit is dat kerken, en dan vooral hun interieurs, onder grote druk staan. Door de voortschrijdende ontkerkelijking worden kerken op veel plaatsen afgestoten of verkocht, waarbij de inrichting vaak het eerst voor de bijl gaat. Aan het begin van mijn lezing heb ik al gewezen op de vele creatieve herbestemmingen die we de laatste jaren in Nederland hebben gezien, waarbij kerken werden verbouwd tot woonhuis, winkel, hotel, tandartsenpraktijk, hotel of restaurant, waarbij niet altijd met evenveel respect is omgegaan met het monumentale interieur. Wat ik u met mijn verhaal van vandaag hoop te hebben duidelijk gemaakt is dat nu juist daarin, namelijk in de inrichting, het meubilair van de kerk, voor mij de grootste historische zeggingskracht schuilt, en dat gold ook voor Regnerus Steensma.

Nederland staat hierin uiteraard niet op zichzelf. In Engeland is onlangs een nieuw fenomeen ontstaan in de vorm van 'champing', oftewel kamperen in de kerk. Om de matrassen kwijt te kunnen moeten uiteraard wel alle banken worden verwijderd. Zelfs in het altijd als katholiek beschouwde Spanje is een leegstaande kerk onlangs door een kunstenaar beschilderd en omgebouwd tot skatekerk. Hoewel deze vormen van omgang met religieus erfgoed op zichzelf heel interessante studieonderwerpen zijn, mogen we ons gelukkig prijzen dat in onze streken twee professionele stichtingen de zorg voor veel oude kerken op zich hebben genomen. Al bijna een halve eeuw spannen de Stichting Oude Groninger Kerken en de Alde Fryske Tsjerken zich in voor het behoud van bijzondere Groningse en Friese kerken, en zoals bekend stond Regnerus Steensma van beiden aan de basis. Hun motto luidt: veelvormig gebruik is mooi, maar het behoud van het historische monument gaat voor. Niet alleen voor Nederland maar zelfs

internationaal is dat een unieke formule. Gaat u maar eens op het Franse platteland kerken bezoeken om te zien hoe onze monumenten erbij hadden gestaan als de stichtingen er niet geweest waren.

Anno 2015 staat het kerkgebouw voor veel mensen, kerkelijk of niet, nog altijd herkenbaar overeind als een baken van geschiedenis en cultuur. Veel Nederlanders bezoeken in hun vakantie graag oude kerken in binnen- en buitenland en lokale gemeenschappen identificeren zich nog altijd sterk met hun oude kerken. Torens spelen daarbij overigens vaak een hoofdrol; wat zou Groningen nu zijn zonder de Martinitoren, Leeuwarden zonder de Oldehove en Utrecht zonder de Domtoren? Heel intrigerend vind ik ook de bouw van kerk-achtige gebouwen in nieuwbouwwijken zoals we die in de laatste jaren op verschillende plaatsen gezien hebben. In de uitgestrekte VINEX-wijk Leidschenveen tussen Den Haag en Zoetermeer, ingeklemd tussen een snelweg en een spoorbaan, bouwden kunstenaars Laurens Kolks en Dennis Lohuis in 2009 het kunstwerk 'De Terp', een miniatuurkerkje op een steile heuvel van 11 m hoog. In een toelichting verklaren zij dat ze kozen voor het beeld van een kerk op een terp omdat de wijk eromheen contextloos is en er geen verbinding was met de plek zelf. Kolks: "De kerk is een verkleinde en geabstraheerde versie van een gewone kerk. Het gebouwtje is ontoegankelijk voor het publiek, maar bevat een werkende klokkentoren met een eigenwijs geprogrammeerd luidprogramma". Ik vind dit kunstwerk erg intrigerend. Op een anonieme plaats zonder zichtbare geschiedenis bouwt men welbewust een kerk, niet als ruimte voor de eredienst, maar als een symbool van historische verankering.

Voor de nieuwe woonwijk Jabikswoude bij Leeuwarden ontwierp het bureau TWA architecten een zogenoemde 'woonkerk', die eruit ziet als een kerk met grote vensters, maar waarin vier woningen zijn ondergebracht. Volgens Bauke Tuinstra van TWA architecten is de kerk bedoeld om de wijk een herkenbaar midden te geven, en tegelijk omdat oude kerken (ik citeer uit een krantenartikel) "plekken zijn van verzamelde verhalen over het leven zelf en over gemeenschapszin". Hij liet zich voor zijn ontwerp inspireren door de ligging en de vorm van de kerk in het dorp Easterein. Op grond van deze twee voorbeelden lijkt er een gedeeld besef te bestaan dat kerkgebouwen nodig zijn als historische ankers en als herkenningspunten in de bebouwing, en dat ze alleen al door er te zijn bijdragen aan de vorming van gemeenschappen.

Met de terugkeer van 'oude' kerken in 'nieuwe' dorpen mogen we aan het slot van mijn verhaal constateren dat ik bij mijn vertrek naar Noorwegen in januari een heel ander kerkenlandschap achterlaat dan dat waarin Regnerus zo'n vijftig jaar geleden zijn werkzaamheden begon. Terwijl de kerkelijkheid en daardoor het religieuze gebruik van kerken sterk is teruggelopen, zijn de gebouwen *als cultureel erfgoed* juist heel sterk in opkomst. Regnerus zelf verwoordde nog in 2012 dat er in en om de Groninger kerken sprake was van 'Minder religie en meer cultuur'. Steeds meer mensen en organisaties spannen zich in voor hun behoud en in de laatste jaren zijn de kerken en hun unieke waarden veelvuldig in de media aan bod gekomen. Ten aanzien van de

kwetsbare interieurs is er een sterker gevoel van urgentie ontstaan, al is er met name op dit punt nog altijd veel in gevaar. Ook in het wetenschappelijk onderzoek worden steeds meer facetten van ons religieus erfgoed bestudeerd. In september is Jacolien Wubs in Groningen begonnen aan haar promotieonderzoek naar de voor protestantse kerken zo kenmerkende tekstborden en tekstopdriften. Het grote archief van Regnerus Steensma op dit terrein maakte dat zij meteen op volle snelheid van start kon gaan. Ook voor de moderne kerkbouw van de zogenaamde ‘jonge monumenten’ is in de laatste jaren in het onderzoek steeds meer aandacht gekomen. Vorige week nog werd een bundel gepresenteerd over het recente fenomeen van de ‘refodomes’, die in de Bible Belt door de nog steeds groeiende orthodox-protestantse gemeenschappen worden gebouwd. In 2018, wanneer Leeuwarden culturele hoofdstad van Europa is, zal de organisatie Future of Religious Heritage hier haar Europese jaarcongres houden, wat een boost voor de oude Friese kerken betekent en ongetwijfeld vele nieuwe inzichten zal opleveren. In het jaar eraan viert de Stichting Oude Groninger Kerken haar vijftigjarige bestaan met de verschijning van een prachtboek waarin naast wetenschappelijke kennis ook uitvoerig aandacht zal zijn voor de beleving van de oude kerken. Ik wil mijn opvolger aan de Groningse faculteit veel succes toewensen bij het uitzetten van nieuwe lijnen in dit zo spannende onderzoeksveld.

Per 1 januari zal ik mijn werkzaamheden in Groningen beëindigen om in een nieuwe baan aan de universiteit van het Noorse Bergen te beginnen. Daardoor draagt deze derde Regnerus Steensma-lezing ook een beetje het karakter van een afscheidscollege. Ik krijg daar als onderzoeker de verantwoordelijkheid voor de fabelachtige collectie middeleeuwse kerkelijke kunst van het universiteitsmuseum. Al heel vroeg, in 1825, is men daar begonnen met het verzamelen van kerkelijke voorwerpen. Het zwaartepunt van de collectie ligt in de 13^e en 14^e eeuw. Sommige stukken zijn vrijwel uniek en kennen nauwelijks of geen parallellen in heel Europa. Ik herinner me nog goed hoe ik dit museum voor het eerst bezocht, in het bijzijn van Regnerus, als onderdeel van een groepsreis voor Academische Reizen. Onze mond viel open van opwinding bij het zien van al die beschilderde frontalen, beeldschrijnen, baldakijnen en retabels. Regnerus was zijn fotocamera vergeten en handelde op de voor hem kenmerkende, kordate manier: ik moest de mensen maar aan de praat houden, dan ging hij intussen met een taxi heen en weer naar het hotel. Zo gebeurde, en in de kortst mogelijke tijd werd vervolgens een schat aan foto’s verzameld. Omdat vergelijkbare stukken in Nederland vrijwel ontbreken is het Noorse materiaal ook voor het onderzoek naar middeleeuwse kerken in Nederland relevant.

Door de eeuwen heen zijn Groningen en Bergen steeds via dezelfde zee, namelijk de Noordzee, nauw met elkaar verbonden geweest. Vandaag de dag wordt het water meestal als een scheiding gezien, maar vanuit historisch oogpunt bracht het vooral verbindingen tot stand. Zoals Michael Pye in zijn recente gelauwerde boek *Aan de rand van de wereld* laat zien, maakte de Noordzee intensieve handel en culturele contacten tussen Scandinavië, de Britse eilanden en onze streken mogelijk. Pyes boek gaat over (citaat) “het leven rondom de Noordzee in een tijd toen reizen over water nog de eenvoudigste manier van verplaatsen was, toen de zee volkeren verbond en geloven

en ideeën transporteerde, naast potten, wijn en steenkool (...). Hier wordt verteld hoe het denken van de mensen ingrijpend veranderde onder invloed van de voortdurende contacten over water. Deze koude, grijze zee maakte in een tijd van duisternis de moderne wereld mogelijk” (einde citaat). In mijn voornaamste onderzoeksperiode, de middeleeuwen, bestonden er nauwe contacten tussen Groningen en Bergen, maar ook met Kampen, Stavoren, Hamburg en Lübeck via de Hanze. Ik hoop in de nabije toekomst een symposium te organiseren waarin de vraag centraal staat hoe dit gedeelde verleden tot uitdrukking komt in middeleeuwse kerkgebouwen langs de Noordzeekust. In dat kader komen ook Groningen en Friesland nadrukkelijk in beeld.

Vandaag de dag zijn het vooral de moderne communicatiemiddelen die mensen in verschillende landen met elkaar verbinden. Toch weet ik nu al dat, hoezeer we ook zullen gaan genieten van alles wat Noorwegen ons op het gebied van cultuur en natuur te bieden heeft, ik dit wonderlijke land met al zijn religieuze erfgoed, van Cuyperskerken tot preekshuren, van schuilkerken tot stiltecentra, processieparken, consistoriekamers, megamoskeeën, oude synagogen, refodomes, boekenkathedralen, erfgoedlogies, vermaningen en verdienmodellen enorm zal gaan missen. Daar kan Noorwegen met zijn lutherse staatskerk maar weinig spannends tegenover stellen.

Dank voor uw aandacht.

Copyright: dr. J.E.A. Kroesen

Dr. Justin E.A. Kroesen
Universitair docent Kunstgeschiedenis van het Christendom / Assistant Professor Art History of Christianity
Rijksuniversiteit Groningen / University of Groningen
Faculteit Godgeleerdheid en Godsdienstwetenschap / Faculty of Theology and Religious Studies
Instituut voor Christelijk Cultureel Erfgoed / Institute for Christian Cultural Heritage
Oude Boteringestraat 38 / NL-9712 GK Groningen
Tel. +31 50 363 45 87 (Mob. +31 6 145 136 35)/ Fax +31 50 363 62 00

De Regnerus Steensmalezing wordt georganiseerd door vier organisaties die een sterke band met de op 13 december 2012 overleden dr. Regnerus Steensma hadden: het Instituut voor Christelijk Cultureel Erfgoed van de Rijksuniversiteit Groningen, de Stichting Alde Fryske Tsjerken, de Stichting Oude Groninger Kerken en het Karmelklooster in Drachten.